

Refleksje wokół serii Archiwum Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie pod redakcją Macieja Franza

Maciej Franz, red., seria Archiwum Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (t. 1–7), Wydawnictwo DiG, Warszawa 2021–2022:

Jan Okołot, *Rola historyczna kozactwa dońskiego w walce z Turkami i Tatarami w jego najbardziej bohaterskim okresie (1637–1642)*, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz (Warszawa: Wyd. DiG, 2021), ss. 169.

Teodor Zagalak, *Bunt Krzysztofa Kosińskiego 1591–1593*, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz (Warszawa: Wyd. DiG, 2021), ss. 167.

Antoni Łukaszewski, *Rok 1638 w dziejach stosunków polsko-kozackich (Bunty Ostrzanina, Skidana i Huni)*, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz (Warszawa: wyd. DiG, 2021), ss. 122.

Maria Dobrowolska, *Udział szlachty w powstaniu B. Chmielnickiego (1648–1657)*, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz (Warszawa: Wyd. DiG, 2021), ss. 300.

Eustachy Jurków, *Paweł Tetera, hetman Ukrainy prawobrzeżnej w latach 1662–1665 (Rola polityczna)*, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz (Warszawa: Wyd. DiG, 2021), ss. 308.

Franciszek Wiśmierski, *Doroszenko za Sobieskiego w latach 1665–1676*, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz (Warszawa: Wyd. DiG, 2021), ss. 292.

Franciszek Owadiuk, *O polskim hetmanie XVII wieku Mikołaju Potockim*, opracowanie, wstęp naukowy, przygotowanie do druku Maciej Franz (Warszawa: Wyd. DiG, 2021), ss. 350.

Pomysłodawcą i redaktorem serii Archiwum Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie jest prof. dr hab. Maciej Franz – kierownik Pracowni Historii Wojskowej na Wydziale Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Obszar jego zainteresowań badawczych to przede wszystkim historia wojskowości, historia nowożytna XVI–XVII w., dzieje wojen morskich, historia ziem ukraińskich XVI–XX w. Jak wskazał Maciej Franz we wstępie do pierwszej części serii, ma ona za zadanie pokazać nie tylko dorobek lwowskiej szkoły historycznej (zwłaszcza jego nieznaną fragment) w obrębie badań nad dziejami nowożytnymi Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ale pozwolić także powstałym w okresie dwudziestolecia międzywojennego opracowaniom naukowym wejść do dyskursu historiograficznego¹. Przygotowana drukiem seria prezentuje dokonania młodych historyków: studentów i doktorantów Uniwersytetu Jana Kazimierza (dalej: UJK) we Lwowie, w głównej mierze seminarzystów wybitnego historyka Stanisława Zakrzewskiego, który wykształcił grono badaczy dziejów nowożytnych². Pod jego opieką powstały prezentowane prace naukowe. Przez ponad 80 lat pozostawały nieznane, zalegając w teczach lwowskiego archiwum. Dziś mają szansę wejść do obiegu naukowego. Każda spośród siedmiu prac serii została podzielona na dwie zasadnicze części. Część pierwsza – „Opracowanie” – została opatrzona komentarzem na temat zasad edycji źródłowej. Prezentuje stan badań nad zagadnieniem będącym tematem doktoratu, przedstawia rękopis oraz jego autora. W drugiej części – „Rękopis” – Czytelnik zapozna się z właściwym tekstem opracowania, podsumowaniem Franza, bibliografią, indeksami: geograficznym i osobowym oraz podsumowaniem w językach polskim, angielskim i ukraińskim.

Dzieło Jana Okołota pt. *Rola historyczna Kozactwa dońskiego w walce z Turkami i Tatarami w jego najbardziej bohaterskim okresie (1637–1642)* to dysertacja powstała na Uniwersytecie Wiedeńskim i tam obroniona w 1922 r. Prezentowana wersja pracy została napisana w latach 1926–1928 w wyniku procesu nostryfikacji dyplomu doktorskiego na UJK we Lwowie. Autor przedstawił prawno-państwowy stosunek Kozaków dońskich do rządu moskiewskiego w pierwszej połowie XVII w., historyczno-polityczne znaczenie walk Kozaków dońskich z Turkami i Tatarami oraz zdobycie i obronę Azowa w latach 1637–1642. Przetłumaczona z języka niemieckiego na polski praca, po dwuletnich staraniach i modyfikacjach dokonanych pod naukową opieką profesorów Adama Szelągowskiego oraz Stanisława

¹ Jan Okołot, *Rola historyczna kozactwa dońskiego w walce z Turkami i Tatarami w jego najbardziej bohaterskim okresie (1637–1642)* (Warszawa: wyd. DiG, 2021), 9.

² Paweł Sierżęga, „Historia nowożytna 1918–1939”, w *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*, red. Jerzy Maternicki, Joanna Pisulińska i Leonid Zaskilniak (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016), 326.

Zakrzewskiego, wpisywała się w badania lwowskiej szkoły historycznej³. Doktorat Jana Okołota to unikalna w polskiej historiografii, zupełnie nieznana do tej pory próba ujęcia dziejów losów Kozaczyzny dońskiej w szczytowym okresie jej potęgi w XVII w. Jak podkreśla Franz, odnaleziony po niemal 100 latach rękopis jest nie tylko świadectwem dokonań szkoły lwowskiej, ale także ważnym fragmentem polskiej kultury.

Bunt Krzysztofa Kosińskiego (1591–1593) autorstwa Teodora Zagalaka to tytuł drugiej części serii. Praca w całości została poświęcona ważnemu wydarzeniu w dziejach Rzeczypospolitej Obojga Narodów – pierwszemu powstaniu kozackiemu, nazywanemu powstaniem Kosińskiego. Zagalak w pierwszej części pracy zarysował okres poprzedzający rebelię. W drugiej, obszerniejszej części doktoratu opisał bezpośrednią przyczynę buntu, tj. spór pomiędzy Kosińskim a rodziną magnatów Ostrojskich, przedstawił postać samego hetmana Kosińskiego, przebieg buntu do kapitulacji pod Piątką z 2 lutego 1593 r., stosunek i relacje między kozaczną a Moskwą i Turcją oraz pochód na Czerkasy i śmierć hetmana. Dodatek do pracy stanowi dzieło anonimowego autora⁴ pt. „Z historii wojen polsko-kozackich w XVII wieku” – była to najprawdopodobniej podstawa do przyszłej rozprawy doktorskiej. Tekst został uzupełniony odręcznym szkicem – mapą planu bitwy pod Beresteczkiem.

Antoni Łukaszewski – kolejny uczestnik seminarium lwowskiego historyka Zakrzewskiego – był autorem pracy pt. *Rok 1638 w dziejach stosunków polsko-kozackich (Bunt Ostrzanina, Skidana i Huni)*. Doktorat poświęcony wydarzeniom poprzedzającym największe powstanie kozackie (Bohdana Chmielnickiego) prezentował genezę, tło i charakter buntów oraz przebieg samej kampanii. Interesującym uzupełnieniem tomu jest recenzja pracy Łukaszewskiego popołniona przez innego seminarzystę Zakrzewskiego – E. Pankasiewicza⁵ pt. „Recenzja E. Pankasiewicza [?] pracy Pana Antoniego Łukaszewskiego p.t. Rok 1638 w dziejach stosunków polsko-kozackich (Bunt Ostrzanina, Skidana i Huni)”. Krytyczny charakter recenzji, typowy dla uczniów Zakrzewskiego⁶, świadczy o pogłębionych badaniach prowadzonych nad wydarzeniami roku 1638 oraz o warsztacie adeptów Klio ze Lwowa.

³ Zmiany w pracy objęły zakres (rozszerzenie) wykorzystanych źródeł, korekty dotyczące literatury oraz zawartość merytoryczną.

⁴ Praca powstała między 1923 a 1939 r., najprawdopodobniej na seminarium filozoficzno-historycznym UJK.

⁵ Nie ustalono imienia, zapis nazwiska określony na podstawie odczytu tytułuteczki przez Fanza.

⁶ Pisulińska, „Stanisław Zakrzewski (1873–1936) i jego uczniowie”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 65, 1 (2020): 39, <https://doi.org/10.4467/0023589XKHNT.20.001.11617>.

Jedyną kobietą spośród prezentowanej siódemki autorów występującą w historiografii jako doktorantka na UJK we Lwowie⁷ była Maria Dobrowolska⁸ – autorka rozprawy pt. *Udział szlachty w powstaniu B. Chmielnickiego (1648–1657)*. Historyczka w swojej syntetycznej rozprawie (choć niestety wybrakowanej w druku) opisała przyczyny udziału szlachty w powstaniu Chmielnickiego, jego przebieg oraz zaprezentowała spis nazwisk szlachty, która wzięła udział w buncie kozackim przeciwko Rzeczypospolitej. Uzupełnieniem tomu czwartego serii są dwa dodatki. Pierwszym jest „Recenzja pracy Pani Marii Dobrowolskiej pt. *Udział szlachty w powstaniu Bohdana Chmielnickiego (1648–1675)*” autorstwa Marii Gruszkiewiczówny – innej uczestniczki seminarium Zakrzewskiego. Drugi dodatek stanowi rozprawa anonimowego autora⁹ pt. „Bitwa piławiecka”, poświęcona jednej z najdotkliwszych porażek oręża polskiego w czasie powstania Chmielnickiego z 23–25 września 1648 r.

Powstała w latach 1928–1930 praca Eustachego Jurkowa pt. *Paweł Tetera, hetman Ukrainy prawobrzeżnej w latach 1662–1665 (rola polityczna)* jest – jak wskazuje Franz – pierwszą zachowaną w polskiej historiografii próbą napisania biografii politycznej tego hetmana kozackiego¹⁰. Tetera i jego rola polityczna zaprezentowana przez Jurkova, rozpisana w szerokim kontekście wydarzeń krótkiego okresu lat 1662–1665, daje szansę na podjęcie dalszych badań nad tym czasem w dziejach kozaczyzny. Dodatek do rękopisu stanowi recenzja, której autorem był inny uczeń Zakrzewskiego – późniejszy uznany ukraiński historyk, badacz dziejów księstwa halicko-wołyńskiego, kozactwa i cerkwi ukraińskiej – Mykoła Andrusiak¹¹.

⁷ Pisulińska, „Doktoraty historyczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza 1918–1939”, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 1, red. Maternicki (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004), 242. Mimo to jej życiorys i dalsze losy po obronie doktoratu na UJK we Lwowie nie są nadal znane.

⁸ Stanisław Zakrzewski wypromował łącznie 13 doktorantek: Marię Dobrowolską, Bellę Fuhrerównę, Marię Gruszkiewicz, Joannę Jacniacką, Annę Zofię Kablak, Bronisławę Marię Palmi, Jadwigę Pawlikowską, Marię Stanisławę Płoszajównę, Aleksandrę Robakowską, Marię Józefę Strutyńską, Józefę Suchoniównę, Ewę Zweigerównę oraz Rachelę Zweibel; zob. *ibid.*, 241–249.

⁹ Najprawdopodobniej o imieniu Władysław.

¹⁰ Eustachy Jurków, *Paweł Tetera, hetman Ukrainy prawobrzeżnej w latach 1662–1665 (Rola polityczna)* (Warszawa: wyd. DiG, 2021), 274. Warto napomnieć, że rękopis Jurkova pozostawał nieznany do lat dziewięćdziesiątych XX w., kiedy to zainteresował się nim ukraiński historyk Wołodymyr Gazin, który jednak nie podjął dalszych badań. Zob. Володимир В. Газін, *Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет* (Кам'янець Подільський: Аксіома, 2007).

¹¹ Mykoła Andrusiak (ur. 1902 – zm. 1985) – ukraiński historyk, badacz dziejów nowożytnych, emigrant polityczny. W latach 1919–1921 żołnierz 4 Brygady Piechoty Armii Halickiej podległej Zachodnioukraińskiej Republice Ludowej, a następnie w Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. W latach 1923–1928 student historii na UJK, w 1931 r. obronił pracę

Szóstą część serii stanowi doktorat autorstwa nieznanej szerzej postaci – Franciszka Wiśmierskiego. *Doroszenko za Sobieskiego w latach 1665–1676* to tytuł dzieła poświęconego działalności politycznej hetmana kozackiego w latach 1665–1676. Praca Wiśmierskiego objęła okres, w którym Piotr Doroszenko rozpoczął swoją działalność polityczną, kończąc poddaniem się Moskwie w 1676 r. Działalność Doroszenki została podzielona na trzy podokresy: pierwszy objął lata 1665–1667 tj. do ugody podhajeckiej, drugi – do 1672 r. tj. pokoju buczackiego, trzeci – do 1676 r. Edycji głównego źródła towarzyszą dwa teksty – wewnętrzne recenzje przygotowane przez uczestników tego samego seminarium. Autorem pierwszej z nich był Andrusiak. Drugą, równie konstruktywną krytykę pracy Wiśmierskiego, sporządził Grzegorz Hreczuk. Obydwa teksty recenzji, podobnie jak pozostałe powyżej prezentowane komentarze, pozwalają na szersze, bardziej kompletne poznanie prezentowanej tematyki.

Ostatnią – siódmą – część serii stanowi rozprawa¹² Franciszka Owadiuka pt. *O polskim hetmanie XVII wieku Mikołaju Potockim*. Jego praca (odnaleziona i odtworzona z trzech jednostek archiwalnych) stanowiła próbę biografii polityczno-militarnej. Została podzielona na trzy moduły. Pierwszy odnosił się do lat 1637–1638 tj. okresu powstań kozackich. Drugi to lata 1645–1647. Autor skupił się w nim głównie na roli hetmana i jego relacji z najwyższymi czynnikami politycznymi Rzeczypospolitej. Ostatni obejmuje pierwsze miesiące powstania Chmielnickiego (1648 r.) opisane do klęski pod Korsuniem, a więc ostatecznego upadku politycznego Mikołaja Potockiego¹³. Uzupełnienie tekstów stanowią fotografie prezentujące pojedyncze strony pozyskanych i opracowanych przez redaktora rękopisów.

Seria pod redakcją naukową Franza została oparta przede wszystkim na materiale źródłowym znajdującym się w Archiwum Państwowym Obwodu Lwowskiego (ukr. *Державний архів Львівської області, Dierżawnyj archiw Lwiwskoj oblasti*, dalej: DALO), fondzie nr 26, w którym znajduje się spuścizna po UJK we Lwowie. Uzupełnienie pracy stanowią dokumenty pochodzące z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie (ukr. *Центральний державний історичний архів України, Centralnyj*

doktorską pt. „Józef Szumlański (1667–1708) – pierwszy biskup unicki lwowski. Jego życie i działalność”, napisaną pod kierunkiem Zakrzewskiego. Jego główne zainteresowania badawcze: historia Księstwa Galicyjsko-Wołyńskiego, historia kozaczyzny oraz cerkwi ukraińskiej w XVI–XVIII w. Od 1944 r. na emigracji najpierw w Niemczech, a następnie w USA. Autor ponad 600 prac naukowych. Zmarł w Bostonie.

¹² Na podstawie przebadanego materiału źródłowego zachowanego w zbiorach DALO nie można ostatecznie ustalić, czy tekst był przygotowywaną rozprawą doktorską, czy też rozszerzoną pracą magisterską będącą podstawą do dalszych badań.

¹³ Franciszek Owadiuk, *O polskim hetmanie XVII wieku Mikołaju Potockim* (Warszawa: wyd. DiG, 2021), 119.

dierżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy, dalej: CDIAU) oraz polskich archiwów: Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Centralnego Archiwum Wojskowego, Biura Historycznego oraz Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Fakt odnalezienia i wydania rękopisów skłania do kilku refleksji. Nadejście władzy sowieckiej do Lwowa we wrześniu 1939 r. doprowadziło do likwidacji UJK, w tym także i jego archiwum jako osobnej jednostki strukturalnej¹⁴. Dwie okupacje sowieckie przedzielone okupacją niemiecką pociągnęły za sobą surowe represje, których finałem, jak wskazuje Jan Draus, były ekspatriacja i depolonizacja Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich¹⁵. Wprowadzenie sowieckich zwyczajów w archiwum: metodyczne niszczenie dokumentacji, liczne wybrakowania fondów (zespołów) ma swoje odzwierciedlenie w stanie zachowania jednostek archiwalnych w DALO, a co za tym idzie także i w omawianej serii Archiwum UJK. Warto zaznaczyć, że znajomość inwentarzy oraz specyfiki udostępniania akt w ukraińskich archiwach nie zawsze stanowią gwarancję sukcesu. Oczekiwane efekty niejednokrotnie nie przychodzą wraz z zamawianymi aktami. Nader często – co jest pewnego rodzaju swoistością ukraińskich archiwów – opisy nadane dokumentacji w zupełności nie odpowiadają ich zawartości¹⁶. Wielokrotne zmienianie i komasowanie teczek w okresie sowieckim przez niewykwalifikowaną kadrę¹⁷ spowodowało utratę wielu stron cennych archiwaliów. Próba ponownego odtworzenia zawartości pierwotnych daje szansę na poznanie ustaleń naukowców sprzed niemal 100 lat i zaprezentowania ich współczesnym badaczom. Jak słusznie wskazuje Franz – tylko systematyczne, szeroko zakrojone kwerendy dają możliwość skompletowania interesującego materiału¹⁸.

Bardzo ważna jest także próba zaakcentowania losów autorów prezentowanych rozpraw. W większości przypadków ich kariery naukowe zostały przerwane przez wybuch II wojny światowej. Młodzi adepci Klio nie mieli

¹⁴ Wasyl Herun i Marija Mołodecka, „Pracownicy Archiwum Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki (1939–1991). Portret prozopograficzny”, w *Archiwa Polskie i sowieckie w realiach systemu komunistycznego*, red. Janusz Łosowski i Mirosław Szumiło (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2021), 248.

¹⁵ Jan Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007), 201.

¹⁶ Adam Ostanek, „Źródła do dziejów Wojska Polskiego okresu II Rzeczypospolitej przechowywane w archiwach lwowskich”, *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 16 (67), nr 1 (251) (2015): 283.

¹⁷ Herun i Mołodecka, „Pracownicy”, 249.

¹⁸ Około, *Rola historyczna*, 41–43. Powyższe uwagi nabierają szczególnego znaczenia wobec trwającej wojny na Ukrainie. Ponowna agresja Rosji 24 II 2022 r. spowodowała zamknięcie większości ukraińskich archiwów, a co za tym idzie w znaczący sposób ograniczyła możliwość pozyskiwania kopii kolejnych zasobów.

szansy zaprezentowania swoich umiejętności oraz zaistnienia w świecie nauki. Przedstawienie życiorysów naukowców stanowi przywrócenie ich pamięci, a także zaistnienie w świecie lwowskiej szkoły historycznej. Pozwala również zadać na nowo pytanie o straty polskiej nauki poniesione na skutek działań wojennych.

Nie sposób polemizować i doszukiwać się słabych punktów serii – byłoby to zaprzeczeniem idei wprowadzenia w dyskurs naukowy nowych, zupełnie nieznanych do tej pory tekstów. Mimo upływu lat, poczynienia nowych ustaleń na temat szeroko rozumowanych dziejów kozaczyzny, zmieniającego się warsztatu historyka, a także i samego języka opublikowanie omawianych doktoratów stanowi wartość samą w sobie, której nie sposób będzie pominąć w badaniach nad historiografią. Minusem jest brak biogramu Stanisława Zakrzewskiego – opiekuna naukowego młodych adeptów Klio. Zawarcie informacji na temat Zakrzewskiego z pewnością wzbogaciłoby prace. Przybliżenie postaci lwowskiego mistrza (który nadal czeka na swojego biografę¹⁹) oraz jego środowiska naukowego²⁰ pozytywnie wpłynęłoby i uatrakcyjniło odbiór całego cyklu.

Seria Archiwum Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie potwierdza nadal tkwiący we wschodnich archiwach potencjał badawczy oraz skłania do dalszych badań i zadawania pytań na temat stanu polskiej nauki okresu międzywojennego. Historia uprawiana na UJK we Lwowie, jej dorobek naukowy mają niepodważalną wartość dla polskiej historiografii. Za sprawą Franza kolejne postacie mają szansę w niej zaistnieć. Ma to szczególne znaczenie w czasie, gdy Rosja ponownie zaatakowała Ukrainę. Dostęp do wielu ukraińskich archiwów oraz możliwość prowadzenia tam badań naukowych zostały znacznie ograniczone. Istnieje zatem uzasadniona obawa, iż pozyskane i opracowane przez Franza materiały mogą okazać się jedynymi, na których przyjdzie pracować historykom w przyszłości.

Rafał Michliński

Biuro Poszukiwań i Identyfikacji Instytutu Pamięci Narodowej

¹⁹ Alfred Toczek, *Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy (1860–1918)* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego Kraków, 2013), 28.

²⁰ Katarzyna Błachowska, „Stanisław Zakrzewski (1873–1936)”, w *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. Maternicki i Zaszkilniak (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007), 396.